

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕВРЮКІВ (XIV–XVII століття)

Василь Балушок

УДК 908+39](477.43)“13/16”

У статті розглянуто господарство севрюків — попередників українців-слобожан, яке було комплексним і включало землеробство, тваринництво, розвинені промисли (бортництво, мисливство, рибальство та ін.). При розселенні севрюків з лісової зони на південний схід у лісостеп їхнє господарство дедалі більше еволюціонувало в бік моделі, властивої більшості населення України, зокрема лісостепової зони.

Ключові слова: землеробство, орні знаряддя, тваринництво, мисливство, рибальство, бортництво, бортні «знамена».

В статье рассмотрено хозяйство севрюков — предшественников украинцев-слобожан, которое было комплексным и включало земледелие, животноводство, развитые промыслы (бортничество, охоту, рыболовство и пр.). При расселении севрюков из лесной зоны на юго-восток в лесостепь их хозяйство все больше эволюционировало в сторону модели, характерной для большинства населения Украины, в частности лесостепной зоны.

Ключевые слова: земледелие, пахотные орудия, животноводство, охота, рыболовство, бортничество, бортные «знамена».

The article considers the economic activity of the Sevriuks — precursors of the Sloboda Ukrainians. This activity was comprehensive and embraced agriculture, animal husbandry, and developed crafts (forest apiculture, hunting, fishing, etc.). As Sevriuks settled from forest areas southeastwards to forest-steppe, ever more their economy evolved towards the model native to the majority of Ukrainian people, particularly the forest-steppe region.

Keywords: agriculture, tillage implements, animal husbandry, hunting, fishing, forest apiculture, banners of wild bees' nests.

Севрюки (севруки), які в пізньосередньовічно-ранньонові часи заселяли українське Лівобережжя та прилеглі терени сучасної Росії, все ще залишаються малодослідженими. Це стосується й господарської діяльності севрюцької людності, на яку звертало увагу небагато дослідників. Серед українських науковців це О. Русина, яка хоч і розглядає господарство Сіверщини часів Великого князівства Литовського, проте як історик [22, с. 138–164]. З-поміж зарубіжних учених слід назвати поляка С. Кучинського, який зосереджується переважно на політичній історії та адміністративному устрої Сіверської землі [35], а також росіян — мовознавця Н. Коткову, історика-джерелознавця Г. Анпілогова та історика-культуролога Н. Багновську. Н. Коткова й Г. Анпілогов розглядають ряд аспектів севрюцького господарства у зв'язку з аналізом бортних «знамен» — знаків власності на бортні угіддя [2; 16]. Н. Багновська приділила більше уваги господарській діяльності севрю-

ків, але, як і О. Русина, переважно як історик [6, с. 26–27; 8, с. 6–9]. Як бачимо, про розгляд етнографічних особливостей севрюцького господарства в зазначених працях спеціально не йдеться.

Водночас вивчення різних аспектів історії севрюків, включно з господарським, сьогодні набуло особливої актуальності в розрізі українсько-російських стосунків та суперечностей, багато з яких сягають корінням досліджуваних часів. Адже севрюки були безпосередніми попередниками українців-слобожан та фізичними предками багатьох із них. А Слобожанщина виникла на теренах колишньої Сіверщини. У цій статті розглядаються особливості господарської діяльності севрюків, окрім ремесел, які заслуговують на окрему публікацію.

У географічному сенсі територія розселення севрюків поділяється на два основних райони: північний (Полісся), з менш родючими ґрунтами й значними лісовими масивами,

та південний — лісостеповий, де переважали родючі ґрунти [8, с. 7]. Разом з тим загроза татарських нападів не сприяла значному розвитку землеробства на порубіжних зі Степом південних та південно-східних землях. Натомість природні багатства цих теренів з доволі нечисленним населенням сприяли розвитку різних промислів. Як результат, господарські заняття севрюків північного поліського та південного лісостепового районів у цілому мало різнилися.

Господарство севрюків було комплексним та включало землеробство, тваринництво, бортництво, мисливство, рибальство, збирання дикорослих плодів та інші промисли, а також ремесла. При цьому одні господарські галузі вдало доповнювалися іншими, і в цілому населення жило заможнo. Наприклад, голландський купець та дипломат Ісаак Масса писав про Сіверщину початку XVII ст., якою в ході війни 1500–1503 років заволоділа Московія: «...ця багата країна рясніє різноманітними хлібами, худобою, медом, льоном, хутрами, воском і салом» [18, с. 83]². А описуючи грабунки московського війська, посланого покарати непокірних севрюків, які підтримали Лжедмитрія I, Масса зазначав: «...награбованого було так багато, що не знали, куди дівати, оскільки земля [Сіверська] була заможною» [18, с. 86]

Про основні галузі господарської діяльності севрюків дають уявлення тексти великокняжих надань на угіддя феодалам Сіверщини. Це, наприклад, надання, датоване С. Кучинським [35, с. 247] перед 1449 роком: «Колонътаеву земля <...> на имя Орелско, со всіми уходы и бобры, и земля пшеничная, и речка Ягнедь, и земля Вольчкова, и съ бобры» [17, стб. 53]. Або підтвердження князю Іванові Глинському на чотирьох людей (господарів із сім'ями, що часто очолювали великі дворища) у Стародубському повіті 1498 року: «...для его службы, тые чотыри ч[о]л[о]в[е]ки <...> и зъ ихъ землями пашными и бортными, и сеножат[ь]ми, и реками, и бобровыми гоны» [17, стб. 692]. Подібним є також підтвердження 1499 року брянському боярину Семенові Колонтаєву на

маєток Стришевичі та угод Трухлов, отримані від вітчима дружини Степана Микитинича: «...нехай онъ тое именьє Стрышыно держыть и з землями пашными и з бортными, и з сеножат[ь]ми, и з берегомъ бобровымъ». Серед відписаної паном Микитиничем Семенові Колонтаєву і його дружині половини маєтку названо також «...половину <...> пашъни и поляны, дубровы и сеножатей и селищъ» [17, стб. 725]. В аналогічному підтвердженні 1499 року «господарському дворянину» Сорозі на маєток у Путивльському повіті сказано про «...данину <...> со всіми землями пашными и борътными, и зъ сеножат[ь]ми, и зъ озеры, и зъ реками, и зъ бобровыми гоны, и зъ ловы, и съ перевесы» [17, стб. 732]. Детально перераховано господарські галузі й у підтвердженні привілею князю Семенові Можайському 1499 року на замки Стародуб, Гомель, Чернігів та волості Карачев і Хотимль «...з люд[ь]ми волостными и тяглыми, и з слободичы, и з данъники, и со всіми ихъ землями пашными и з борътными, и з ловы, и з сеножатъми, и со озеры, и з реками, и з бобровыми гоны, и з ставы, и з ставищы, и з даньми грошовыми и медовыми» [17, стб. 745].

Незважаючи на те, що севрюки проживали переважно в лісовій зоні, важливою галуззю їхнього господарства було землеробство. Про вирощування зернових севрюками свідчать згадки в документах «борошень», тобто зернового хліба, який доводилося боронити від грабунку ворогів [1, с. 433]. Серед податків Остерського староства люстрація 1628 року називає міри вівса, жита, пшениці, пшона [4, стб. 354]. Археологічні розкопки, наприклад, селища X/XI–XV ст. біля с. Комарівка на Переяславщині виявили деталі орних знарядь — леміш, чересла [34]. А в запису в Литовській Метриці про пожалування князю Тимофіїві Капусті на «сільця» Лопош, Брачово і Ревни в Брянському повіті 1498 року вказано, що князь «...прывернулъ <...> село <...> на имя Брачово, и съ пашною землею и посадилъ на той земли шесть ч[о]л[о]в[е]ковъ, и дворъ бы себе на томъ Лопошы

и пашню нарадилъ» [17, стб. 768]. Писемні джерела засвідчують розташування розораних ділянок землі безпосередньо на бортних «ухожаях» севрюків, оскільки бортництво, як побачимо далі, грало важливу роль у їхньому господарстві [2, с. 159].

Усе це засвідчує розвиненість у севрюків саме орного, а не, скажімо, підсічного землеробства. І не випадково чільне місце серед зображень бортних «знамен» в опублікованих Г. Анпіловим переписних книгах кінця XVI — початку XVII ст. посідають малюнки сох, а також *ориків* та *орів* — знарядь на зразок рала чи сохи. Більшість цих знарядь мали «у своїй основі однорогу чи безрогу сохи» [2, с. 158]. За спостереженням ученого, багато сох на малюнках мають «ноги» у вигляді «безвідвального сошника, повернутого в поле». Такі сошники були пристосовані для рихлення дерну з великою кількістю коріння, особливо в лісовій місцевості. Сохи мали не лише дерев'яні сошники (розсохи), але й залізні ральники, що на зображеннях бортних «знамен» зветься «ладони» [2, с. 157, рис. 1: 79, с. 158]. Цього слова в українській мові немає, проте в російській мові В. Даль зафіксував і таке його значення: «Ладонь, сабань, лемех, ральник, сошник» [13]. У переписних книгах досить часто до назв знарядь у зображеннях бортних «знамен» зроблено додатки, покликані полегшити розуміння основного малюнка і призначення даного пристрою. Наприклад, «соха с протесом и с поясом» має додаток до основного малюнка з двох ліній — «протес» та «пояс» у вигляді кута, утвореного двома лініями над поверненою в поле ногою сохи [2, с. 157, рис. 1: 1, с. 158]. Соха з «приметком» зображена у вигляді дворогої сохи з ногою і має додаток — рисочку на її п'яті. В основу сох «сошном» покладено зображення однорогої сохи чи простого орика, що мають додаток — «тен». Однорогі сохи виявляють схожість із простими ориками, а згадані вище безрогі сохи — з орями. Орі зображені з додатками з трьох ліній, що зветься «двома хвостами» і «пересіком». До малюнків сох-жердин, імовірно, належать

зображення безногих сох, а також сох, які мають ноги у вигляді двобічної підставки — дуже схожі з «малюнками дворогого мотовила з підставкою» [2, с. 157, рис. 1, 2, 3: 19–21, с. 159]. Наявність серед малюнків бортних «знамен» зображення чересла дає підставу вважати, що воно, як і сошник «ладони», належить до оснастки орів та сох плужного типу [2, с. 159, 161, рис. 4: 214].

Орики вирізняються великою різноманітністю в назвах і малюнках бортних «знамен». Наявність серед орних знарядь ориків та орів слід вважати важливою етнокультурною особливістю севрюцької спільноти. Різні види ориків мають такі назви: «орикъ простой», «двойной», «четверной», «орик с передором», «шестопер», «орикъ на поеси» і т. п. При цьому кожен вид цих орних знарядь має спільну основу (у вигляді простого орика) та оригінальні особливості [2, с. 157, рис. 1: 25–67, с. 159]. Серед вказаних знарядь за назвою виділяється «коник», але на малюнку він дуже схожий з рештою ориків. Саме тому віднайдене зображення «коника» Г. Анпілов відніс до малюнків, де зображені орики. «Ця різноманітність ориків, — зазначає дослідник, — вказує на робочі особливості кожного із цих землеробських знарядь, які застосовувалися бортниками переважно на розрихлених ділянках землі — “распаши” в лісовій місцевості» [2, с. 159]. На відміну від сох, орики мали значно різноманітніші конструктивні особливості, які дозволяли використовувати їхні різновиди в різних умовах з більшою ефективністю. Усі ці орики «можна віднести до групи сох на кшталт *черкуші*, *цапульки*, *двозубого*, *тризубого* та *багатозубого* рала, що їх застосовували на розрихленому ґрунті для загортання насіння в землю [курсив наш. — Ред.]» [2, с. 160]. Ральники, принаймні в частини ориків, мали залізну оковку. Вони знайшли відображення в малюнках бортних «знамен» з назвами «осука» і «осока» [2, с. 157, рис. 1: 68–78, с. 161].

В опублікованих переписних матеріалах не натрапляємо на відомості про борону, адже на розкорчованих у лісі ділянках, де було

багато коренів і пеньків, замість неї застосовували спеціальні багатозубі орики. Це, зокрема, «орик двойной», «орик с передором», шестомер «со тном». Був ще орик четвертий «догори рогами» [2, с. 157, рис. 1: 27, 31–32, 35–37, 47, с. 162].

Переписні книги містять зображення та назви й інших знарядь, якими користувалися севрюки. Це, наприклад, граблі з держакком, дерев'яні дворогі вила й «вилки», а також дерев'яні лопати [2, с. 157, рис. 1: 80–83; с. 158, рис. 2: 84–92, с. 163]. Досить часто серед бортних «знамен» присутня «росамака». Так називали на Сіверщині росомаху — хижака з родини куничих. У даному разі цим терміном названо розсоху — робочу частину сохи, роздвоєну на кінці (власне розсоха), на яку одягалися залісні ральники (сошники). Те, що йдеться не про звіра, а про знаряддя, підтверджується доповненням у вигляді напису «росомака крюком к земле» [2, с. 162, рис. 5: 333, с. 164].

Бортні «знамена» проливають світло взагалі на особливості господарства севрюків. Наприклад, серед згаданих знаків зафіксоване бортне «знамено» «острова», чи «островка». За етнографічними даними, воно означало середньої висоти ялину із сучками, що є частиною пристрою для зберігання та просушування снопового хліба, гороху, сіна, льону тощо. Його побутування, за Н. Котковою, зафіксоване на російській Півночі та в білорусів [16, с. 125–126]. Проте, виявляється, такий пристрій, з таким самим призначенням і дуже схожою назвою, побутував і в Україні, зокрема серед гуцулів, де він зветься «острева» [33, с. 194, 198]. А відтак, паралелі до севрюцької *острови* не обов'язково пов'язувати з неукраїнськими теренами, хоча побутування цього сільськогосподарського пристрою в сусідній Білорусі видається не випадковим.

Джерела містять відомості і про стан тваринництва на Сіверщині. Так, у різних документах згадуються коні, яких тримали севрюки, а також ті, якими вони користувалися під час поїздок. Зокрема, у повідомленнях про московські посольства до Криму 1513 та

1516 років є прямі вказівки на те, що севрюки взимку використовували «кони <...> съ санми» [27, с. 89]. Трапляються неодноразові згадки про коней, яких мали севрюки, і в повідомленнях, що стосуються нападів «черкаських» (українських) козаків на Сіверщину в часи її входження до складу Московії. Наприклад, у відписці царю Путивльського воеводи Григорія Борисова 1589 року йдеться про відбиття такого нападу «черкаських» козаків, у ході якого «лошади Путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили» [1, с. 433].

У джерелах ідеться також про розвиток інших галузей тваринництва у севрюків. Так, люстрація Остерського староства 1628 року серед податків називає домашніх тварин і птицю: велику рогату худобу («wołów»), включно з телицями («jałowica»), баранів, свиней чи кабанів («wierz»), а ще гусей («gęś»), курей та яйця [4, с. 354]. Про розвиток тваринництва серед севрюків певною мірою можна судити й за розмірами податку сіном, що його платили, наприклад, піддані Остерського замку. Так, 1552 року вони давали до 50 возів сіна [4, с. 597–598]. Це сіно використовували як корм для коней гарнізону замку, а також, звичайно, і для іншої худоби, зокрема, у період її стійлового утримання взимку.

Утім, судячи з усього, промислове господарство у севрюків переважало над виробничою галуззю, що слід вважати їхньою етнокультурною особливістю. Розвиток промислів тут від княжих часів аж до XVI ст. стимулювався не лише наявністю багатих угідь, але й необхідністю платити данину державі, головним чином медом, хутрами та сіном [8, с. 8]. І це не випадково. Адже Сіверська земля спочатку взагалі лежала переважно в лісовій зоні. Пізніше севрюцька колонізація стала рухатися в південно-східному напрямку й охопила лісостеп. Проте в лісостеповій зоні Сіверщини в досліджувані часи лісів теж було досить багато. Зокрема, великі лісові масиви розташовувалися в басейнах рік. Тож не випадково Петро Могила в датованому 1620-м роком оповіданні про севрюків, які в лісі на річці

Оріль зустріли пустельника Григорія, називає їх так: «четыры ловци, ихъ же нарицають северуки» [30, с. 85].

Про залісненість Сіверщини дає уявлення навіть «Чернігівського намісництва топографічний опис...» А. Шафонського, складений 1786 року, коли тутешні ліси вже значною мірою зменшилися внаслідок вирубування. Зокрема, описуючи річки тієї частини намісництва, що лежала на Поліссі, А. Шафонський зауважує про значний характер тамтешнього заліснення [32, с. 7–8]. У лісостеповій частині колишньої Сіверщини теж іще зберігалися доволі значні лісові масиви понад берегами рік. Так, про долину річки Псел дослідник пише: «В некоторых местах находится по нем черныи [листянии. — В. Б.], а под Гадячем и бороной лес». А взагалі щодо рослинності лісостепової частини Чернігівського намісництва, яка знаходилася на сучасному українському Лівобережжі, автор опису зазначає: «В степной части находятся местами также леса, и больше черные» [32, с. 11, 14].

Велике значення з-поміж занять севрюків мали бортництво, мисливство, рибальство, особливо на далеких уходах по Дінцю, Осколу, у басейні Дону, а також інші промисли, наприклад збирання дикорослих рослин і плодів. А згадані малозаселені в той час угіддя Сіверщини були багаті на рибу та звіра. Рибалки, окрім різного роду сіток, широко використовували *язи* — спеціальні загорожі поперек водойм із переплетених лозою вертикально забитих палів і плетінок з ворітьми, у які вставляли вершу чи ятір для ловлі риби: «Зъ езовъ на Десне на замокъ: осетръ десятый, белуга каждая, а бела рыба вся тому, хто городить езь». Люстрації замків називають серед порід риби, що її ловили на Лівобережжі: «щукъ, короповъ, лещовъ, сомовъ» [4, с. 85, 596].

З «Топографічного опису...» А. Шафонського теж бачимо, що колишнє багатство рибного світу Сіверщини продовжувало зберігатись і наприкінці XVIII ст. Найперше, варто навести дані щодо центральної річки Сіверської землі — Десни: «Рыбы в Десне разной изобильно,

как-то: щуки, лещи, язи, плотва, окуни, лины, коропы, сомы, а весною и осетры довольно, особливо поближе к Днепру, ловятся». Багатою на рибу різноманітних видів була головна притока Десни — Сейм: «Рыба в ней почти та самая, какая в Десне ловится» [32, с. 9]. Річки лісостепової частини Сіверської землі теж не були бідні на рибу. Так, Г. де Боплан відзначав багатство рибних угідь у гирлі Псла, а також у Ворсклі, Орелі та Самарі [14, с. 37]. Саме тут знаходилися мисливські й рибальські угіддя севрюків, про які писав Петро Могила: «...изыйдоша ловитвы ради звѣрей и рыбъ въ пустынь, нарицаемой орельская, идѣже северуки ходять» [30, с. 85]. Стосовно угідь на Самарі Г. де Боплан зазначав: «Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде <...> Навесні тут ловили оселедців і осетрів» [14, с. 39]. А в цитованій праці А. Шафонського про види риби, які водились у Ворсклі ще в кінці XVIII ст., читаємо: «В ней рыба: сомы, щуки, язи, лины, караси, окуни и плотва» [32, с. 11].

Рибу готували й споживали відразу після вилову, а також заготовляли про запас та продавали: «...за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її» [14, с. 39]. А. Шафонський про зловлену рибу зазначав: «...которая соленою и сушеною, а больше вялою, по всей Малой России развоятся» [32, с. 4]. Далі серед податей, виплачуваних рибалками Брянського повіту 1498 року, буде названа і «кадь риби», очевидно, солоня.

Мисливці заради хутра та шкур полювали на різних звірів, з яких особливо цінувалися куниця й бобри [22, с. 144]. Наприклад, про село Буденковичі біля Остерського замку в люстрації 1552 року сказано: «...бобровые гоны: тамъ убиваютъ до 20 бобровъ» [4, с. 597]. У цитованому вище пожалуванні князю Тимофію Капусті в Брянському повіті 1498 року читаємо: «...а служба съ тыхъ людей идетъ ловецкая — зверь сочатъ» [17, стб. 769]. *Сочити* означало підстерігати, вистежувати

на полюванні звіра чи птицю. Полювали за допомогою луків і стріл, а також списів, рушниць використовували рідко. Широко користувалися різними пастками, сильцями, ловчими ямами, перевісами. *Перевіси*, про які мовилося вище в записах Литовської Метрики [17, стб. 732], — особливі сітки для відловлювання птахів і дрібних звірів. Установлювали їх у спеціальних місцях, що звалися *перевісищами*.

Об'єктом полювання служили також дикі коні — лісові та степові тарпани. Їхнє м'ясо вживали для приготування їжі, а шкури — для виготовлення різних виробів¹. Утім, полювали на тарпанів переважно з метою приручення. Ці коні водилися в українських степах іще в 1830-х роках, там їх ловили облавою на конях з допомогою арканів [21, с. 392]. Про зловлених диких коней ідеться в описі Остерського замку 1552 року: «Отъ коня зъ дыковъ выбитого 30 грошей тому, хто выбьет, отъ того чый конь» [4, с. 595].

Г. де Боплан писав про тварин, які в його часи служили об'єктом полювання: «У цих же краях водяться олені, лані і дикі кози, які ходять стадами, а також вепри неймовірної величини і дикі коні, що ходять табунами по 50—60 [голів]». А ще він зазначав, що «на кордонах з Московією водяться зубри» [14, с. 91, 92]. Зигмунд Герберштейн, австрійський посол до Московії першої половини XVI ст., який наводить відомості про Сіверщину, дає опис полювання на зубрів: «Ті, хто полює на зубрів, мусять володіти великою силою, моторністю та спритністю. Для полювання обирається зручне місце, де дерева стояли б у відомих проміжках одне від одного <...> Біля цих дерев розташовуються мисливці <...> й зубр, стривожений собаками, <...> виганяється на це місце та стрімко кидається на першого з мисливців, що йому трапився. А той ховається за деревом і <...> вганяє в нього мисливського списа» [12, с. 167].

Багатство севрюцьких лісостепових угодів засвідчує опис подорожі митрополита Київського і всієї Русі Пимена до Царгорода, уміщений під 1389 роком у Никонівському літопи-

су. Мандруючи по Дону до Азова, подорожні бачили на берегах «звѣрей множество: козы, лоси, волцы, лисицы, выдры, медвѣди, бобры, птицы орлы, гуси, лебѣди, жарави, и прочая» [20, с. 96]. У першій половині XVI ст. така ситуація в долині Дону все ще зберігалася, про що читаємо в З. Герберштейна: «Дичини там така безліч і її так легко добути стрілами, що мандрівники в цих місцях для свого прожитку потребують лише вогню та солі» [12, с. 103].

На Поліссі подібне багатство фауни значною мірою спостерігалася навіть у часи А. Шафонського. Він, зокрема, називає таких звірів: «медведи, лоси, олені, кабани». Також у його часи мисливці на колишній Сіверщині полювали на таких звірів, як «волки, лисицы, рыси, козы дикие, зайцы, росомахи, белки, куницы, ласки, горностаи, кролики, бобры, выдры, барсуки, хорьки (тхори), кошки» [32, с. 18]. Більшість із них цікавили мисливців як джерело отримання хутра. Проте на лосів, оленів, диких кіз, кабанів, зайців, а можливо, і на ведмедів, полювали також заради м'яса.

З-поміж птахів, які жили на теренах Чернігівського намісництва, у А. Шафонського названі: «лебеди, гуси, утки, журавли, буслы, аисты, драхвы, тетерева малые и глухие [тетеруки та глухарі. — В. Б.], куропатки, рябчики, хохотвы (стрепеты), голуби» [32, с. 18]. На більшість із них місцеві жителі теж полювали. Михалон Литвин 1550 року на Київщині спостерігав збирання яєць диких птахів. Немає сумніву, що цей промисел побутував і на Сіверщині: «Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчачки назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники» [цит. за: 28, с. 20]. М'ясо впольованих птахів вживали в їжу, а пір'я використовували для виготовлення різних речей. Наприклад, Михалон Литвин писав: «Вірлят зачинають до кліток задля пір'я, котре [як оперення. — В. Б.] чіпляють до стріл» [цит. за: 28, с. 20]. Орлів, соколів та яструбів ловили також з метою приручення, щоб використовувати в яструбиному, соколиному та орлиному полюванні.

Шкурками впольованих звірів, а також медом та сіном найчастіше платили севрюки й данину. Так, рибалки села Вщиж Брянського повіту давали 1498 року у великокняжу скарбницю, окрім грошового внеску, «по два бобры а кадъ рыбы» [17, стб. 707]. Данники Брянського повіту в 1499 році платили «дани кадъ меду пресного, и бобра» [17, стб. 726]. Серед податків та данин, що їх виплачували піддані Остерського й інших замків у 1552 і 1628 роках, теж особливо виділяють «бобровъ», сіно, яке рахували возами, а також «кади» й «ведерца» меду [4, с. 354, 597]. Очевидно, не випадково «двох бобров» та «меду кадъ» називає Хроніка Литовська і Жмойтська найпершими серед пограбованого у севрюків майна під час нападу на них «москви» у повідомленні про це під 1416 роком [31, с. 77].

З-поміж дикорослих плодів, збирання яких мало в севрюків господарське значення, слід назвати водяний горіх (Тгара natans L.). Ця рослина зі смачними поживними плодами в минулому мала велике поширення у водоймах Східної Європи. Г де Боплан зазначає: «...водяні горіхи, які схожі на металеві колючки, варені, вони дуже добрі для споживання» [14, стб. 38]. Севрюки збирали плоди водяного горіха у великих кількостях і навіть платили за це спеціальний податок у великокняжу скарбницю. Так, щодо цього податку рибалок зі згаданого села Вщиж 1498 року в Литовській Метриці читаємо: «...а за орехи воденни дають намъ сорок грошей» [17, стб. 707].

Проте провідною галуззю господарства севрюків усе ж було бортництво. Бортництво в досліджуваний період складало важливу галузь господарства населення лісової та лісостепової зон Східної Європи. Але саме в севрюків воно було, найвірогідніше, головною галуззю господарства, до того ж, навіть у пізніші часи, коли в інших регіонах Великого князівства Литовського та Московії вже переважали землеробство та тваринництво. Це можна вважати ще однією їхньою етнокультурною особливістю. Щодо бортництва як головної галузі господарства севрюків є численні вка-

зівки в різних документах. Наприклад, у записах Литовської Метрики за 1475 рік читаємо: «У Стародубе. Ивашку Ортюшковичу, Стародубьцю, земляца бортная Коренщина»; «Сеньку Миколаевичу, Стародубьцю, земля бортная Глазницкая»; «Ганусу Стародубьцу земляца бортная Ондрыяновъщина» [17, стб. 57]. У присудженні села Княжичі брянському бояринові Василю Шиї в судовій суперечці з великокняжими боярами 1499 року теж ідеться про «землю бортную Чагошьчъ, а берега бобровые» [17, стб. 736].

Як зазначає О. Русина, «бортництво виступало на Сіверщині як масовий промисел, що ним займалися представники всіх верств населення» [22, с. 147]. Сіверщина була одним з головних постачальників меду в Московію. Уже у творі староросійської літератури XV ст. «Сказанні про Мамаєє побоюще» її мешканці названі «медокормцями». Зокрема, князь Дмитро Ольгердович велить передати своєму братові Андрію Полоцькому: «И ныне рци брату моему: слышах убо, яко приидоша ко мне медокормци ис Сѣверы» [29]. Жителі Сіверщини в тогочасних московських дипломатичних документах узагалі зветься «бортниками» [22, с. 147]. Тому й бортні землі на Сіверщині вважалися самостійними господарськими об'єктами — предметом «данини» великого князя литовського [8, с. 7]. А тутешнє залежне населення — данники — платили великому князю литовському саме «медвяный оброк» [22, с. 147–179].

Після захоплення на початку XVI ст. Сіверщини Московією певний час «медвяный оброк» як форма експлуатації севрюків зберігався. Тому про територію в районі Прилук на річці Удаї читаємо: «...а была изначала та волость оброчная а жили в ней бортники в нашем в медвеном оброке». І навіть у кінці XVI ст. документ називає «волость бортную Серебряное городище на Высогоре реке» [11, с. 73, 74]. Про особливості господарювання севрюків свідчать також скарги литовської сторони на московські напади кінця XV ст., напередодні відторгнення Сіверщини. Наприклад, 1486 року литовський

посол у Московії скаржився на дії нападників з Рязанського князівства: «...што жъ люди твои зъ твоее земъми въ нашої земли зверъ б[ю]тъ, а пчолы деруть, а по рекамъ бобри б[ю]тъ и рыбы ловять» [17, стб. 447]. Після захоплення Москвою Сіверщини, річпосполитські піддані стали організовувати аналогічні напади на підмосковські землі останньої. При цьому, як визначила російська дослідниця Н. Шеламанова, знову ж «розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні лови, боброві гони та коні» [цит. за: 23, с. 177–178].

Серед малюнків бортних «знамен» натрапляємо на зображення інструментів, що використовувалися бортниками. Це, наприклад, сокири, а також спеціальні долота для виготовлення бортей. Останні звалися *копильцями* й мали викривлену форму, яка дозволяла видовбувати та обробляти порожнину в деревині. З ними виявляє значну схожість *колейка*, яка, очевидно, теж належить до цієї ж групи інструментів [2, с. 158, рис. 2: 133, 134, с. 160, рис. 3: 169–170].

Насамкінець слід зазначити, що господарство севрюків постійно еволюціонувало, що залежало від двох головних чинників: впливу довкілля та етнокультурної взаємодії із сусідами. Перший чинник зумовлювався просуванням севрюків з лісової зони в лісостеп, а другий — асиміляцією степового етнічного елемента, що його севрюцькі мігранти зустрічали в лісостепу. Асиміляції цих степовиків сприяли особливості процесу їхнього осідання на землю (седентаризації), яке супроводжувалося зміною занять — кочового й напівкочового скотарства на осіле землеробство. Адже це відбувалося в чисельно переважаючому севрюцькому оточенні й супроводжувалося важливими культурними запозиченнями в багатьох сферах життєдіяльності. Учораšní кочівники (спочатку іранці, а потім дедалі більше тюрки) переймали способи господарювання та інші культурні реалії, а з ними — і відповідну термінологію. Саме за таким сценарієм свого часу відбувалась асиміляція чорних клубуків у Надроссі, які змінювали заняття та спосіб життя, переходячи

до осілого землеробства й поселяючись поміж русинів-українців [15, с. 91–92]. Про перехід степовиків до землеробського способу життя на південно-східних рубежах Сіверщини, що полегшувало їхню асиміляцію, повідомляють джерела. Зокрема, відомо, що у XV ст. татари обробляли землю понад Сіверським Донцем [5, с. 73–74]. Приблизно тоді до складу Сіверщини ввійшов ряд тюркських феодин (володіння Глинських, Яголдаєва тьма, Курська тьма та ін.), населення яких розчинилося серед севрюків [19, с. 133–143].

У ході просування севрюків лісостеповими краями та асиміляції тамтешніх степовиків, вони, незважаючи на загалом збережену осілоземлеробську модель господарювання, своєю чергою також робили відповідні запозичення у степовиків, що не було випадковістю. Адже, як показують дослідження, «у ширшій царині культури етнічному виживанню сприяє не ізоляція, а вибіркоче запозичення й контрольовані культурні контакти» [26, с. 45]. Саме це й мало місце в нашому випадку. При цьому севрюки запозичали від степовиків необхідні для проживання в лісостеповій та степовій зонах культурні реалії. Це уможливило успішне заселення ними даних територій. Адже культура, у тому числі етнічна, а за нею й етнічність є суто людським соціокультурним засобом адаптації до природно-географічних і соціальних (витворених людиною) умов існування [36]. Але, як і у випадку з українцями взагалі, у ході означеного процесу все ж не відбувалося асиміляції настільки значних груп степового населення, що були б здатні корінним чином змінити сіверянсько-севрюцьку етнічність. Та й основа існування — модель господарювання — хоч і зазнавала певних змін, проте залишалася переважно землеробсько-осілою. Але якщо осілі землероби робили лише часткові запозичення від номадин, то останні, переходячи до напівосілого, а далі й осілого існування, змушені були практично повністю міняти модель не лише господарювання, але й усієї життєдіяльності та побуту.

Так, поступово господарська модель севрюків, змінюючись із суто лісової на лісо-

степову, дедалі більше наближалася до загальноукраїнських господарських реалій. Хоча севрюки доволі суттєво відрізнялися в господарському сенсі від жителів насамперед лісостепової України, ці відмінності не були надто значними. Свого часу дослідники констатували, що давньослов'янські «племена» давньоруських часів — радимичі, в'ятичі та сіверяни — складали одну групу племен, дуже подібних за своєю культурою [24; 25, с. 140, 142, 148, 157, 270, 273]. Проте поступово сіверяни, просуваючись на південний схід, змінювали свою культурну модель, включно з господарською, і перетворювалися на севрюків [9]. І хоча в цьому для севрюків, порівняно з власне українцями-русинами, характерні свої особливості, спільного в етнічному обличчі та етнокультурі обох спільнот було все ж достатньо багато. Тому до початку XVI ст. відбувався процес перетворення севрюків на субетнос русинів (українців) [10, с. 57–59]. Подібного висновку дійшли й інші дослідники. Так, Н. Багновська зазначає: «Подальший соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини (куди, у широкому сенсі цього поняття, входила Сіверська

земля) визначив напрямок етнічних процесів у Сіверській землі» [7, с. 9]. Відзначає вона й мовну та культурну близькість русинів і севрюків [7, с. 9]. А С. Кучинський свого часу зробив висновок: «Смуга верхньої Десни, Угри й Оки стала історичною лінією поділу, границею України і Москви!» [35, с. 379]. Він теж, як бачимо, вважав мешканців Сіверщини — севрюків — такими, що належали до українського культурно-етнічного кола.

Проте захоплення Сіверщини Московією на початку XVI ст. перервало цей етнологічний процес. Севрюки не прийняли чужих порядків, підтримали самозванців та Івана Болотникова в ході смути в Московії на початку XVII ст. і зазнали нищівного удару під час каральних акцій уряду Бориса Годунова. Ослаблені цим ударом, вони були асимільовані під час наступних масштабних міграцій. Своєрідний, адаптований до місцевого середовища господарський комплекс севрюків перестав існувати разом з ними до початку XVIII ст. При цьому, очевидно, певна частина їхнього етнокультурного спадку ввійшла до культури українського населення, утвореної в ході згаданих міграцій Слобожанщини.

¹ Про вживання в досліджувані часи конини на теренах України див.: [3, с. 25–26; 11, с. 91].

² Тут і далі переклад з російської — автора статті. — Ред.

1. Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией. — Санкт-Петербург, 1841. — Т. 1. — 612 с.

2. Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. — 1964. — № 4. — С. 151–169.

3. Артюх Л. Конина в системі харчових заборон українців // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 6. — С. 24–29.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — 746 с.

5. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — Москва, 1887. — II, XVI, 614 с.

6. Багновская Н. М. Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. — Москва : Палеотип, 2002. — 47 с.

7. Багновская Н. М. Этнодинамика населения Северской земли // Ярославский педагогический вестник. — 2012. — № 2. — Т. 1 (Гуманитарные науки). — С. 7–10.

8. Багновская Н. М. О хозяйственных занятиях населения Северской земли в XIV–XVI в. // Национальная ассоциация ученых (НАУ). — 2015. — № IV (9). — С. 6–9.

9. Балущок В. Загадкові севрюки: 1. Формування спільноти // Сіверянський літопис. — 2015. — № 6 (126). — С. 30–41.

10. Балущок В. Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції // Український історичний журнал. — 2016. — № 3. — С. 47–63.

11. Выписи из статейного списка посольства Павла Волка и Мартина Сушского // *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. – Москва : Изд-во МГУ, 1967. – С. 21–78.
12. *Герберштейн С.* Записки о Московии барона Герберштейна [Электронный ресурс] / с латинского Базельского издания 1556 года перевел И. Анонимов. – Санкт-Петербург, 1866 – Режим доступа : http://www.e-reading.club/bookreader.php/134845/Gerbsteiin_-_Zapiski_o_Moskovii.pdf.
13. [Даль В.] Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovardalja.net/word.php?wordid=37424>.
14. *де Боплан Г. Л.* Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ : Наукова думка, 1990. – 112 с.
15. *Квітницький М.* Етнічні процеси на правобережжі Київської землі в XI–XIII ст. // *Слов'янські обрії : міждисциплінарний збірник наукових праць.* – Київ : НАН України, НБУВ, 2006. – Вип. 1. – С. 87–94.
16. *Коткова Н. С.* Названия русских бортовых знамен – историко-лингвистический источник [Электронный ресурс] // *Исследования по лингвистическому источниковедению.* – Москва, 1963. – Режим доступа : <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/1963/08-kotkova.pdf>.
17. Литовская Метрика. Отд. I. Ч. I : Книга записей. Т. 1 // *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею.* – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 27. – IX, 38 с., 872 стб., 150, II с.
18. *Масса И.* Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года за короткое время правления нескольких государей [Электронный ресурс] / выверено по изданию: *Масса И.* Краткое известие о Московии в начале XVII в. Перевод и комм. А. Морозова. – Москва, 1937. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>.
19. *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на Українській землі (до питання про татарську Україну) // *Східний світ.* – 1993. – № 2. – С. 133–143.
20. Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 11. Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью. – 254 с.
21. *Рудковский А.* О диких лошадях в Херсонской губернии // *Киевская старина.* – 1882. – Т. IV. – Ноябрь (№ 11). – С. 391–393.
22. *Русина О. В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ, 1998. – 243 с.
23. *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – Київ : Альтернативи, 1998. – 320 с.
24. *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне // *Советская этнография.* Сб. ст. – Москва ; Ленинград, 1947. – Вып. VI–VII. – С. 93–94.
25. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва : Наука, 1982. – 328 с.
26. *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність / з англ. переклад П. Тарашук. – Київ : Основи, 1994. – 224 с.
27. Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95. – 786 с.
28. *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть [Електронний ресурс]. – Авгсбург, 1946. – Режим доступа : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2206/file.pdf>.
29. Сказание о Мамаевом побоище [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://starbel.narod.ru/mamaj.htm>.
30. Собственноручные записи Петра Могилы // *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов.* – Киев, 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 49–189.
31. Хроника Литовская и Жмойтская // *Полное собрание русских летописей.* – Москва : Наука, 1975. – Т. 32. Белорусско-литовские летописи. – С. 15–127.
32. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. – Киев, 1851. – 12, 697 с.
33. *Шухевич В. О.* Гуцульщина. Репринтне видання. – Верховина, 1997. – 352 с.
34. *Юрченко О. В.* Переяславщина в другій половині XIII – XVI ст. (історико-археологічний огляд) [Електронний ресурс] // *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.* – Луганськ, 2004. – № 9. – С. 219–225. – Режим доступа : <http://www.gisgroup.narod.ru/PIZNYOSER.htm>.
35. *Kuczyński S. M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – 420 s.
36. *Sahlins M. D.* Evolution: specific and general // *Anthropological Theory : A Sourcebook / R. A. Manners, D. K. Editors.* – New Brunswick ; London, 2009. – P. 229–241.